

Fıkıh Tarihi: Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Modern Yorumlar İçin Yeni Bir Referans Çerçevesi¹

Sami ERDEM*

I. Giriş

II. MEŞRUTİYET'İN İLANINI takiben çeşitli alanlarda yapılacak yeni kanunlar yanında, mevcut düzenlemelerin tadil ve ikmaline yönelik talep ve girişimler içinde, *Mecelle*'nin tadil ve ikmal amacıyla yeni bir heyet oluşturulması, önemli gündem maddelerinden birisiydi. Bu heyette hangi vasıfta kimselerin bulunacağı gibi güncel bir problem sebebiyle tartışma gündemine giren fıkıh/ictihad tarihi, yeni çözüm arayışları için hakemliğine başvurulacak bir referans çerçevesi olarak görülmeye başlanmıştır.

Fıkıh tarihinin revaç bulması ve bir ictihad tarihi olarak yeniden yorumlanmasının, ele aldığımız dönem açısından önemine dair herhangi bir değerlendirmeye rastlamış değiliz. Bunun tek istisnası, "ictimâî usul-i fıkıh" tartışmaları dolayısıyla fıkıh tarihine artan ilgiye işaret eden Ahmed Muhiddin'dir.² Fıkıh usûlü ile ilgili meselelerde olduğu gibi fıkıh tarihi konusunda da Osmanlı Devleti'nin son döneminde ortaya konan bazı görüşler, sonraki nesiller tarafından -anakronik bir biçimde- bizatihi klasik fıkıh birikimi içinde şekillenmiş bilgiler olarak algılanmış ve yeni dönemin anlayışını yansıtan bu metinler, fıkıh usûlü ve tarihi için birinci el kaynak olarak referans alınmıştır.

* Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı.

¹ Bu makale, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usulü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar" (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003) başlıklı doktora tezimizin "İctihad Tarihi Olarak Fıkıh Tarihi" başlıklı bölümünün yeniden düzenlenmesi suretiyle kaleme alınmıştır.

² *Modern Türklükte Kültür Hareketi*, tercüme ve inceleme: Suat Mertoğlu, İstanbul: Küre Yayınları, 2004, s. 122-125.

İctihad kavramına ve bu kavramın ilgili olduğu alanlara dair başlayan tartışma; süreç içinde, fıkıhla ilgili tarihî malumatın, aslında bir “ictihad tarihi”³ olarak okunması gerektiği şeklinde yeni bir açıklama biçimine imkân sağlamıştır. Ashab, tabiîn, müctehid imamlar, onların ve talebelerinin fıkıh kitapları, mezheb bağlılığı, farklı muhitlerde gelişen fikhî mezhepler, sonraları ortaya çıkan ve nesilden nesile elde dolaşan mevcut usûl ve furu-ı fıkıh metinleri, usûl ve ulaştıkları hükümler itibariyle farklı görüşleriyle temayüz eden sonraki zevat -Şâtübî, İbn Teymiyye, İbn Kayyım vb.- gibi konu başlıkları; bu yeni “ictihad tarihi” tanımlamasında müteselsil bir çerçeve içinde ele alınmış ve bir tasavvur etrafında yeniden sıraya konmuştur. Muayyen usûl-i fıkıh kitapları ve bu kitaplarda yer alan -en genel anlamda, hüküm elde etme süreci olarak- ictihadla ilgili yorum ve metodoloji yerine, yeniden bir araya getirilmiş bir tarih şemasının, ictihad anlayışının yeniden tanımlanmasında referans olarak alınması, modern bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yaklaşımı besleyen unsurlar arasında klasik usûle yönelik bir eleştiri tavrı, ıslah hareketlerinin içinde mündemiç bulunuyordu. Ama tarihin, yeni bir okumayla, halihazır için istidlalde bulunulacak kapsamlı bir kaynak haline getirilmesi, içinde bulunulan döneme has bir yaklaşımı işaret etmektedir.⁴

Sağladığı imkânlar bakımından bu yaklaşım, özellikle II. Meşrutiyet sonrasında gündeme gelen ictihad tartışmalarında ve dolayısıyla fıkıh usûlü konusunda ortaya konan görüşlerde merkezî bir yere sahip olmuştur. Hem ictihadın işlerlik kazanmasını savunanlar, hem de muhalifleri, yani ictihad kapısının teorik olarak ya da fiilî imkânsızlık nedeniyle kapalı olduğunu savunanlar; aynı tarihî sürece müracaatla, kendilerine delil aramışlardır. Yeni dönemin gereklerine uygun düşecek bir geçmiş inşası, böylece geleneksel kavram ve tarihî malumat üzerinden sağlanmaya çalışılmıştır. Halim Sabit’in, ictihad tarihi ile ilgili yazılarını sunarken dile getirdiği “vesâik-i ma’lûmenin yardımıyla meçûlât-ı tarihîyeye intikal”⁵ prensibi, bu açıdan önemli görünmektedir. Malum/makbul bilgilerin meçhul ama yeni keşfedilen/oluşturulan bir tarih şeması için kullanılması, meşruiyet bakımından son derece elverişli imkânlar sunmaktadır. Modern dönemde sık karşılaştığımız ve geleneksel kavramlara yeni muhteva kazandırma diye ifade edebileceğimiz bu tavır, mevcut malzemedeki hareketle, ilave bir izah külfetine girmeksizin eski çağrışımlardan istifadeyle yeni bir çer-

3 Halim Sabit’in, -aşağıda ele alacağımız- fıkıh tarihi ile ilgili yazılarını, bir “ictihad tarihi” çalışması olarak nitelemesi, fıkıhın tarihine ilişkin bu yeni yaklaşımın genel karakterini yansıtmaktadır.

4 Musa Carullah’ın, usul kitaplarındaki delillere ilaveten teşrîde dikkate alınması gereken yeni deliller arasında “tarihin şehadeti”ne ilk sırada yer vermesi, tarihe usul-i fıkıh içinde atfedilen yeni konumu göstermesi bakımından dikkat çekici bir örnektir. Diğer deliller, “hayatın tecrübesi, aklın delâleti, ictimai hâcetler, zamanın talebi” biçiminde sıralanmaktadır, Musa Carullah, “Milletin Hukuk-ı Teşrî’iyesine ve Şerî’atın Tedvinine Dair”, *Sebilü’r-Reşad*, 15 Receb 1342/21 Şubat 1340, c. XXIII, sy. 589, s. 269.

5 Halim Sabit, “İctihada Dair”, *Sırât-ı Müstakim*, 21 Safer 328/18 Şubat 325, c. III, sy. 78, s. 414.

çeve oluşturma anlamına gelmektedir. Bu durumun *kaynaklara dönüş*⁶ düşüncesiyle olan irtibatı da hatırdan uzak tutulmamalıdır.

Fıkıh tarihine dair tarihî malzemenin -ki bu malzemenin pek çok unsuru tarih, tabakat ve terâcim gibi çeşitli telif türlerinin yerleşik bilgi birikimi içinde bulunmaktadır⁷- yeni ictihad faaliyetinin geçmişteki örnek ve doğru uygulaması olarak yeniden bir okumaya tabi tutulması dikkat çekicidir. Modern yaklaşımlarda fıkıh/ictihad tarihinin iki yönlü kullanımı söz konusu olmuştur. Bir yandan, ictihad faaliyetinin kurumlaştığı ilk dört asırlık dönem, yeni tercihler için bir referans noktası olarak müsbet bir zemin sağlarken; taklid dönemi olarak nitelendirilen sonraki devre de, mevcut aksaklıklara örnek teşkil etmesi bakımından menfi bir kullanıma tabi tutulmuştur.⁸

Fıkıh ve fıkıh usûlü ile ilgili olarak çeşitli yayın organlarında (mesela *İctihad'da* Abdullah Cevdet ve Celal Nuri gibi) ya da müstakil kitap ve risalelerle, özellikle *Mecelle* ve kanunlar çerçevesinde ortaya konan ve zaman zaman tahrik edici boyutlara ulaşan görüşlere⁹ karşı savunma ya da cevap geliştirme gayretleri yanında muhafazakâr olarak tanımlanabilecek kesimlerin bu görüşlere tepkileri, yeni bir usûl ve fıkıh tarihi tanımlamasını ihtiyaç haline getirmiş görünmektedir. Mesela, Halim Sabit'in "İctihada Dair" yazılarındaki yaklaşım, her iki tepkiye de cevap verme konusunda örnek bir muhteva ve üslup özelliğine sahiptir.

Elbette, yaşanan gerçekliğin aksayan yönlerine ilişkin teknik/ilmî tespitlerin ve beklentilerle ilgili hissî değerlendirmelerin de bu çerçevedeki etkisi inkâr edilemez. Genel olarak medrese zihniyetine, eğitim biçimine, mevcut başarısızlıklara/olumsuzluklara vs. yöneltile eleştiriler tarihin yeni bir bakışla ele alınarak sunulmasını gerekli kılıyordu. Ancak bu türden yapıcı/iyi niyetli bir özeleştirici tavrı, diğer etkenlere göre çok daha küçük orandadır.¹⁰

Bu yazıda, II. Meşrutiyet sonrasında fıkıh tarihine yoğun ilgi duyulmasının sebeplerinden birisi olarak kitap düzeyindeki telifata vesile olan eğitim müfre-

6 İsmail Kara, "Tarih ve Hurafe: Çağdaş Türk Düşüncesinde Tarih Telakkisi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Mart 2002, sy. 11, s. 50-52; İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri I: Hilafet ve Meşrutiyet*, 2. bs., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001, s. 40.

7 Bu konuda tespitler için bkz. Mehmed Kamil [Miras], *Tarih-i İlm-i Fıkıh*, [I], tâbi' ve nâşiri: Eşref Hidrî, Dersaadet: Hukuk Matbaası, 1329-1331, s. 3; Seyyid Bey, *Tarih-i Fıkıh Dersleri*, İstanbul: Darülfünun İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti Neşriyatından, Aded: 7, Darülfünun Matbaası, 1340, s. 3.

8 İsmail Kara, çağdaş İslâm düşüncesinin tarih tasavvuru içinde, tarihin bir dönemini met-hetme gibi görünen yaklaşımın, aslında bugün içinde bulunulan kötü durumu tasvire yönelik olduğunu belirtmektedir. Bkz. "Tarih ve Hurafe: Çağdaş Türk Düşüncesinde Tarih Telakkisi", s. 48. Bu tavrın ictihad-taklid zıtlığı içinde ele alınan fıkıh tarihi yorumundaki tezahürü oldukça belirgindir.

9 Batıcıların dine karşı saldırıları ve bunun yol açtığı savunma ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Ahmed Muhiddin, *Modern Türklükte Kültür Hareketi*, s. 98.

10 Çağdaş Türk düşüncesinde tarih anlayışı üzerine etraflı değerlendirmeler için bkz. Kara, "Tarih ve Hurafe: Çağdaş Türk Düşüncesinde Tarih Telakkisi", s. 31-70.

datı, fıkıh tarihine ilişkin metinler, fıkıh tarihine yaklaşım konusunda önemli ipuçları taşıyan fıkıh tarihi dönemlemesi ve bu konuya ilişkin farklı görüşler ele alınacaktır.

II. Yeni Bir İlim Olarak Fıkıh Tarihi

a. Fıkıh Tarihi Dersi

Fıkıh tarihi dersine ilk kez Darülfünun'da Ulûm-i Şer'îye Şubesi'nin programında, ayda iki ders olmak üzere rastlıyoruz.¹¹ 1914'teki Islah-ı Medaris Nizamnamesi ile Darülfünun bünyesindeki Ulûm-i Âliye-i Dîniye [İlâhiyat] Şubesi kapatılmış ve öğrencileri, İstanbul medreselerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin Mütihazsısın kısmına devredilmiştir. Burada birinci ve ikinci sınıflarda haftada ikişer saat olmak üzere "tarih-i fıkıh" dersi bulunmaktadır.¹² Her iki okulda da fıkıh tarihi dersini Bayezid Dersiamlarından Karahisar-ı Sahib mebusu Karahisarlı Mehmed Kamil [Miras] Efendi¹³ okutmuştur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla müstakil ilk fıkıh tarihi kitabı da, Mehmed Kamil'in bu derslere ait takrirlerinin bir araya getirilmesiyle ortaya çıkmıştır.¹⁴

3 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile kaldırılan medreselerin yerine İlahiyat Fakültesi yeniden kurulmuş¹⁵ ve ders programında, daha önce Darül-

11 1912 tarihli Darülfünun Nizamnamesi'nde Ulûm-i Şer'îye Şubesi'ne ait ders programları için bkz. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983, s. 252-254.

12 "Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Tedrisat Cedvelleri", *Ceride-i İlmîyye*, Şaban 1333, c. II, sy. 14, s. 91. Ayrıca bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. VIII, İstanbul, 1993, s. 508; Mehmed Kamil [Miras], *Tarih-i İlm-i Fıkıh*, [I], s. 3.

13 Tek kişilik olan fıkıh tarihi dersi kadrosunda Mehmed Kamil'in ismi geçmektedir. Bkz. "Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medârisi Kadrosu", *Ceride-i İlmîyye*, Zilhicce 1335, c. III, sy. 33, s. 960. Kamil Miras'ın biyografisi hakkında müstakil bir çalışma için bkz. Nesimi Yazıcı, *Kâmil Miras: Hayatı ve Eserleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2002.

14 Mehmed Kamil'in önce Darülfünun Ulûm-i Şer'îye Şubesi'nin Âli kısmında, daha sonra ise yapılan değişikliklerle Medresetü'l-Mütihazsısın adını alan bölümde okuttuğu fıkıh tarihine ilişkin ders takrirleri iki parçadan müteşekkildir. Birbirinin devamı mahiyetinde olan bu iki eser, baskı itibarıyla birbiriyle ilintilendirilmemiştir. Ancak birinci eserin sonunda (s. 112) geri kalan konulara ait takrirlerin de tab' edileceği belirtilmiştir. Birinci kitabın kapağında "Darülfünun Ulûm-i Şer'îye Şubesi", ikincinin üzerinde ise "Medresetü'l-Mütihazsısın" takrirleri olduğuna dair ibareler bulunmaktadır. Buna göre ilk kitap 1914 değişikliğinden önceki döneme, ikincisi ise sonraki döneme ait olmaktadır. Bkz. Mehmed Kamil [Miras], *Tarih-i İlm-i Fıkıh*, [I], 112 s.; Mehmed Kamil [Miras], *Tarih-i İlm-i Fıkıh*, [II], İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331, 128 s. Nesimi Yazıcı, her iki kitapta yer alan konu başlıklarına kitabında yer vermiştir. Bkz. *Kâmil Miras: Hayatı ve Eserleri*, s. 69-70.

15 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun", *DİA*, c. VIII, İstanbul, 1993, s. 524-525. Bu fakültenin, önceki dönemde Darülfünun bünyesinde bulunan Ulûm-i Şer'îye Şubesi ya da Ulûm-i Âliye-i Dîniye Şubesi ve daha sonra Darülfünun dışına çıkarılarak Medresetü'l-Mütihazsısın ismiyle İstanbul medreseleri içinde yüksek din eğitimi veren okulun devamı olarak görülmesi sebebiyle, "İlahiyat Fakültesi" ifadesinin zaman zaman önceki dönemle ilgili olarak da kullanıldığını görüyoruz. Daha geniş bilgi için bkz. Halis Ayhan, "İlahiyat Fakültesi", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, s. 70-72.

fünun Ulum-i Şer'îye Şubesi ve Medresetü'l-Mütehassısın'de mevcut olan fıkıh ve usûl-i fıkıh derslerine yer verilmeyip, yalnızca fıkıh tarihi dersi, fıkıhla ilgili tek ve ana ders olarak korunmuştur.¹⁶ Yeni kurulan İlahiyat Fakültesi'nin tarih ağırlıklı bir programı¹⁷ takip etmek üzere tasarlanmış olması, incelediğimiz modern dönemde tarihe yaklaşımın İslâmî ilimler alanındaki yansımaları göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Tarihe ağırlık veren bu yaklaşım, çeşitli eleştirilere konu olmuştur. Yahya Afif müstear ismiyle bu konuda bir hayli yazı yazan Ahmed Şîrânî, ahkâmın öğrenilmesi için tefsir ve hadis derslerinin yeterli olamayacağını belirterek fıkıh ve usûl-i fıkıh olan ihtiyacı ifade eder: "Fakih yetiştirmek tarih-i fıkıhı okutmakla değil, bizzat fıkıhı okutmakla mümkün olur." Yazar ayrıca Hukuk Fakültesi'nde bulunan usûl-i fıkıh dersinin İlahiyat'ta olmamasını da ağır bir dille eleştirmektedir.¹⁸

İlahiyat Fakültesi'ndeki söz konusu fıkıh tarihi dersini, yeni kurulan fakültenin reisi [dekan] olan Seyyid Bey okutmuştur. Bu derse ait notlar da taşbaskı olarak elimizde bulunmaktadır.¹⁹

Bazı bibliyografik kaynaklarda İzmirli İsmail Hakkı'nın *Fıkıh Tarihi* isimli bir eserinden bahsedilse de,²⁰ kitabın nüshasına ulaşmak mümkün olamamıştır. Ancak İzmirli'nin, içeriğine aşağıda temas edeceğimiz, yeni harflerle ve tarihsiz olarak yayımlanmış *Müslüman Türk Hukuku ve Dini* isimli küçük eserinin, kaynaklarda adı geçen bu kitabına dayandığı düşünülebilir.

16 İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi'nde okutulan dersleri gösteren talimatname için bkz. *Düstür*, 3. tertip, 2. baskı, c. V, 11 Ağustos 1339-19 Teşrin-i Evvel 1340, İstanbul, 1931, s. 1100.

17 Adı geçen talimatnamede (s. 1100) İlahiyat programı için öngörülen dersler şunlardır: "Tefsir ve tefsir tarihi, hadis ve hadis tarihi, fıkıh tarihi, kelam tarihi, mabadettabiiyyat, tasavvuf tarihi, tarih-i edyân, ictimaiyat, ruhiyat, ahlâk, İslâm felsefesi tarihi, ictimai ruhiyat (dini hadiselerin tetkiki nokta-i nazarından), tarih-i felsefe, Türk tarih-i dinisi, İslâm tarihi."

18 Yahya Afif [Ahmed Şîrânî], "İlahiyat Fakültesi", *Sebîlü'r-Reşâd*, 12 Şevval 1342/15 Mayıs 1340, c. XXIV, sy. 600, s. 18-19. Benzer düşünceler içeren başka bir yazı için bkz. "İlahiyat Medresesi Hakkında Medresetü'l-Mütehassısın Müdürlerinin Maarif Vekaletine Gönderdiği Layiha", *Sebîlü'r-Reşâd*, 21 Şaban 1342/27 Mart 1340, c. XXIII, sy. 594, s. 351-354. 1949'da bir İlahiyat Fakültesi açılması etrafındaki Meclis tartışmalarında, kurulacak fakültenin ilmi karakteri ve programı benzer tartışmalara konu olmuştur. Bu çerçevedeki bir müzakerede konuşan İsmail Hakkı Baltacıoğlu, 1924'te açılan ve kuruluşunda kendisinin de yer aldığı İlahiyat Fakültesi ile ilgili olarak "Bir nevi sosyoloji fakültesi yaptık" şeklindeki değerlendirmesiyle, bu fakülte'deki tarih yoğunluğunun, o dönemde hedeflenmiş olan İlahiyat Fakültesi tasavvurunun bir ürünü olduğunu anlamamıza yardımcı olmaktadır. Baltacıoğlu'na göre yeni kurulacak fakülte'de bunun aksine "İslâmî bilgiler esas, sosyolojik bilgiler yardımcı" olmalıdır. Bkz. Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999, s. 215. Dönemin Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu da, Baltacıoğlu'nun geçmişle ilgili yaptığı bu tespiti atıfta bulunarak yeni kurulacak olan fakülte'de bu "hata"ya düşülmeyeceğini ifade etmiştir. Bkz. Ayhan, *a.g.e.*, s. 217.

19 Seyyid Bey, *Tarih-i Fıkıh Dersleri*, İstanbul: Darülfünun Matbaası, 1340, 304 s.

20 Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde bulunan Özege bağışlarını içeren *Seyfettin Özege Bağış Kitapları Kataloğu*'nda (Ali Bayram ve M. Sadi Çöğenli, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1978, s. 26) eserin, 1341'de [1925] İstanbul Darülfünun Matbaası'nda basılmış olduğu notu bulunmaktadır. Ali Birinci ise İzmirli'nin *Fıkıh Tarihi* başlıklı kitabının baskı tarihini 1919 olarak göstermektedir. Bkz. Birinci, "İzmirli, İsmail Hakkı", *DİA*, c. XXIII, İstanbul, 2001, s. 532.

Darülfünun Ulûm-i Hukukiye Şubesi'nde ise usûl-i fıkıh²¹ dersi ve genel olarak tarihe ilişkin bazı dersler bulunmasına karşılık fıkıh tarihine ilişkin bir ders bulunmamaktadır.²² Ancak 1925 yılında, Hukuk Fakültesi'nde o zamana kadar okutulmakta olan usûl-i fıkıh dersinin kaldırılarak yerine "tarih-i hukuk" dersinin konulması dikkati çekmektedir.²³

Görüldüğü üzere, Darülfünun'da fıkıh tarihi dersinin yalnızca Ulûm-i Şer'îye Şubesi ya da Medresetü'l-Mütehassısın'de²⁴ olması sebebiyle, usûl-i fıkıhın aksine bu konuda ders kitabı türünden yayınlar sınırlı kalmıştır.²⁵

b. Fıkıh Tarihiyle İlgili Telifat

II. Meşrutiyet öncesinde yayımlanan ve geleneksel usûlün izlerini taşıyan Türkçe fıkıh usûlü metinlerinde, mesela Ahmed Hamdi,²⁶ Mahmud Esad²⁷ ve Büyük Haydar Efendi'nin²⁸ fıkıh usûlü eserlerinde fıkıh ve usûl-i fıkıh tarihine ilişkin bir bölüm tabii olarak bulunmamaktadır. Hacı Reşid Paşa'nın *Mecelle*

21 Hukuk Fakültesi'ndeki usul-i fıkıh dersinin mevcudiyetini eleştiren bir yazıda şu değerlendirmeyi okuyoruz: "Bugün Mekteb-i Hukuk'ta usul-i fıkıh dersi okutuluyor. Edille-i şer'iyeden istinbat-ı ahkâm eylemek tariklerini gösteren bu ilmi âyât ve ehadisin bir cümlesini anlamaktan aciz talebeye okutmaktaki hikmeti halledemeyenlerden birisi de biziz." Bkz. Hatibzâde Ahmed Vasif, "Mesâlik-i İlmiye", *Sebilü'r-Reşâd*, 2 Cemâziyelâhir 1331/25 Nisan 1329, c. X, sy. 243, s. 145. Bu dersin yeni bir içerikle verilmesinin Hukuk talebesi için önemini tartışan Hukuk Fakültesi hocalarından Hüseyin Naci'nin görüşleri için bkz. Sami Erdem, "Yeni Usûl-i Fıkıh Arayışları Çerçevesinde Bir Metin: Hüseyin Naci ve Lâik Usûl-i Fıkıh", *Divân İlmi Araştırmalar*, 1997, sy. 3, s. 213-223.

22 1912 tarihli Darülfünun Nizamnamesi'nde Hukuk Şubesi'ne ait ders programları için bkz. Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 254-255. Seyyid Bey 1333 (1917) tarihli *Medhal*'in [*Usûl-i Fıkıh Cüz-i Evvel: Medhal*, İstanbul: Matbaa-i Âmire] girişindeki usul-i fıkıh tarihçesinde bazı konulardaki detayı tarih-i fıkıh dersine havale etmektedir (s. 19). Bunun, Medresetü'l-Mütehassısın'deki derse işaret olması muhtemel görünmektedir.

23 "Darülfünun talimatnamesinin 5. maddesinde münderic 'Usul-i fıkıh' dersinin ilgasıyla yerine 'Tarih-i hukuk' dersinin ikamesi hakkında kararname" (7 Kanun-ı evvel 1341 [1925], numara 2875), *Düstûr*, 3. tertip, eski basılış, c. VII, Ankara, 1928, s. 213.

24 Bu tespit İstanbul medreseleri için geçerlidir. Taşra medreselerinden Salahaddin-i Eyyubi Külliye-i İslâmiyesi'nde sekizinci sınıfta da "tarih-i ilm-i fıkıh" dersi bulunmaktadır. Bkz. *İlmiyye Salnâmesi*, Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye: Matbaa-i Âmire, 1334, s. 670-673.

25 Fıkıhla ilgili derslerin yer aldığı Medresetü'l-Kudât (*Ceride-i İlmiyye*, c. I, sy. 4, s. 193-194; *Ceride-i İlmiyye*, c. I, sy. 5, s. 207) ve Medresetü'l-Vaizin'de (*Ceride-i İlmiyye*, c. I, sy. 9, s. 573-576) de tarih-i fıkıh dersi bulunmamaktadır.

26 Ahmed Hamdi, *Türkçe Muhtasar Usul-i Fıkıh*, İstanbul: Mihran Matbası, 1301, 134 s.

27 Mahmud Esad, *Telhis-i Usul-i Fıkıh*, İzmir: İzmir Vilayet Matbaası, 1309, 396 s. (2. bs., İzmir: Nikolayidi Matbaası, 1313, 508 s.).

28 Ali Haydar Efendi'nin (1837-1903) Hukuk Mektebi'nde verdiği usul-i fıkıh derslerinin bir bölümü 1307'de taşbaskı olarak neşredilmiş, yine aynı okulda verdiği derslere ait Hacı Adil Bey tarafından tutulan notlar *Sırat-ı Müstakim Mecmuası*'nın ilavesi olarak verilmiştir: Büyük Haydar Efendi, *Usul-i Fıkıh Dersleri*, Hacı Adil (haz.), Darü'l-Hilafeti'l-Âliyye [İstanbul]: Sırat-ı Müstakim Kütüphanesi, Matbaa-i Âmire, 1326 [Yeni harflerle neşri: *Usul-i Fıkıh Dersleri*, M. Çevik ve K. Meral (haz.), İstanbul: Üçdal Neşriyat, ts.).

üzerine yazdığı şerhin medhal kısmında “İlm-i fıkıhın tarihine dair” olan kısa bölümde herhangi bir tasnif bulunmamakla birlikte, mezhebler ve tabakât-ı fukaha konularına dair muhtasar bilgilere yer verilmiştir.²⁹ İzmirli İsmail Hakkı'nın çeşitli yazı ve eserlerinde³⁰ de benzer bir durum söz konusudur.

Oysa II. Meşrutiyet sonrasında gerek fıkıh usûlü ders kitaplarında/notlarında, gerekse usûle ilgisi kurulabilecek diğer metinlerde fıkıh ve fıkıh usûlü tarihine duyulan ilginin arttığı görülmektedir. Bu çerçevede, aşağıda görüşlerini inceleyeceğimiz Halim Sabit, Gökalp ve Seyyid Bey gibi modernist çizgideki yazarların, bir anlamda ictihad tarihi olarak yorumladıkları ilk dönem fıkıh tarihine atfettikleri önem dikkat çekicidir. Yukarıda zikrettiğimiz üzere bu dönemde ilk ve tek müstakil fıkıh tarihi kitabı, Mehmed Kamil [Miras]'ın iki ciltlik eseridir. *Sırat-ı Müstakim/Sebîlü'r-Reşad*³¹ ve daha sonra *İslâm Mecmuası*'nda³²

29 Hacı Reşid Paşa, *Ruhu'l-Mecelle*, c. I, Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye, 1326, s. 5-17.

30 İzmirli, *İlm-i Hilaf*ta fıkıh ve fıkıh usûlünün tarih içindeki gelişim seyrini gösteren müstakil bir tarihçeye yer vermeyip fıkıh usûlü literatürüne işaret etmekle yetinir (İsmail Hakkı [İzmirli], *İlm-i Hilaf*, nâşiri: Eşref Hıdrî, Dersaadet: Hukuk Matbaası, 1330, s. 3-22). Keza, İzmirli'nin *İlm-i Hilaf*tan önce yayımlanan bir usul eserinin baş tarafında “Tedvin-i ilm-i fıkıh” başlıklı bir tarihçe bulunmaktadır (İsmail Hakkı [İzmirli], *Usul-i Fıkıh Dersleri*, İstanbul: Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1328, s. 7-16). Bunun ardından Kur'an, sünnet, icma ve kıyasla ilgili bilgilere ve daha sonra “me'haz-i fer'iler” başlığı altında tâlî delillere yer verilmiş, daha sonra “Kurûn-i selâse” başlığını taşıyan kısımda ashâb, tâbiîn, etbâ'u't-tâbiîn olmak üzere üç nesilden [karn] bahsedilmiş, her dönemdeki ricalin isimleri, belli vasıflarıyla birlikte zikredilmiştir. Dördüncü ve sonrasındaki kararlara öncekilerin devamı olan müctehidler olarak umumî bir sınıflamayla işaret edilmiş, daha sonra fukahanın ihtilaf sebepleri üzerinde durulmuştur (s. 66-88) İzmirli, ictimai usul-i fıkıh yazılarından birisinde (İzmirli İsmail Hakkı, “İctimaî Usûl-i Fıkıha İhtiyaç Var mı?”, *Sebîlü'r-Reşad*, 3 Receb 1332/15 Mayıs 1329, c. XII, sy. 298, s. 213-215), Gökalp ve Halim Sabit'in iddialarını çürütmek için, kısa da olsa fıkıh usûlü tarihi notlarına yer vermektedir. Ancak İzmirli'nin yaklaşımında, tarihî malumat, güncel herhangi bir kaygıyı ihtiva etmeksizin sadece tarihî malumat olarak aktarılmaktadır. Oysa Halim Sabit'in yazılarında ve diğer güncel metinlerde, tarihî malumatın belli bir iddiayı temellendirmek üzere bugüne taşınması söz konusudur.

31 Halim Sabit'in ileriki sayfalarda incelenecek olan yazı dizisi dışında Şam ulemasından Azmzade Refik'in *Menâr*'dan Mehmet Akif tarafından tercüme edilen uzun bir konuşması [Azmzâde Refik, “Müslümanlıkta Ferdin Hakimiyeti ile Cemaatin Hakimiyeti”, *Sırat-ı Müstakim*, 18 Rebiülevvel 328/17 Mart 326, c. IV, sy. 82, s. 59-61; 25 Rebiülevvel 328/24 Mart 326, c. IV, sy. 83, s. 85-87; 4 Rebiülâhir 328/1 Nisan 326, c. IV, sy. 84, s. 99-102] bu konuda müstakil sayılabilecek metinler arasındadır. *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebîlü'r-Reşad*'ın genel olarak İslâm tarihine, İslâmî ilimlerin tarihlerine ve hususen de fıkıh tarihine gösterdiği ilgi ileri derecededir. Zikrettiğimiz müstakil fıkıh tarihi yazıları dışında, pek çok yazıda, fıkıh tarihine ilişkin mevzîî değerlendirmeler ve atıflar bulunmaktadır. Mahmud Esad'ın ilk sayıda yer alan bir yazısı, Ebu Hanife'ye kadar olan dönemi içeren çok özet bir ictihad tarihi niteliği taşımaktadır. Yazıda İbn Haldun ve *Kıyas-ı Enbiya*'ya atıf vardır. Bkz. Mahmud Esad, “Tarih-i Din-i İslâm'dan Bir Sahife”, *Sırat-ı Müstakim*, 30 Şaban 326/14 Ağustos 324, c. I, sy. 1, s. 4-5.

32 Gökalp ve Halim Sabit'in ictimai usulle ilgili yazıları yanında Halim Sabit'in “İcma” ve “Velayet-i Hukukiye” başlıklı yazıları bu dergideki ağırlıklı metinleri oluşturmaktadır. Bu metinlerin etraflı bir değerlendirmesi için bkz. Erdem, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar”, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 116-212.

yayımlanan çeşitli yazılarda, fıkıh tarihine bu açıdan atıflar oldukça fazladır. Gazete ve dergi sayfalarında yer alan makalelerde, biraz da polemik ve eleştiri yönü ağır bastığı için farklı maksatlarla tarihe sıkça başvurulmaktadır.³³

III. Fıkıh Tarihinde Dönemlendirme

Fıkıh tarihine gösterilen ilginin en önemli sebebi, bu alandaki malumatın, yeni icthad talepleri için geçmişten bir örnek oluşturmak üzere yeniden tasnif ve kullanımı olduğu için, fıkıh tarihine ilişkin modern metinlerde, Hz. Peygamber'in bisetinden itibaren görülen tarihî gelişmelerin, şer'î hüküm istinbatı açısından farklı tasniflere tabi tutulduğunu görüyoruz. "Dönemlendirme" olarak ifade ettiğimiz bu tasnif işlemiyle, uzun bir zaman dilimine sahip İslâm tarihi çerçevesinde fıkıh ve icthad faaliyetiyle ilgili hususlar, birtakım kıstaslara bağlı olarak tarihî dönemlere ayrılmıştır.

İslâmî ilimler literatürü içinde önemli bir yeri bulunan tabakât ve terâcim türü eserlerde, genellikle, nesil kavramının esas alındığı bir sıralama görülmektedir. Modern dönemdeki fıkıh tarihi tasniflerinde ise, belli tarihi olaylar vs. yanında, atfedilen genel özellikler kriter alınarak yapılan dönemlendirmelerle karşılaşılıyor. Hatta bunun da ötesinde, zamansal sırayı takip etmeyen, ancak belli bir kriter dolayısıyla zihni bir bütünlük içinde tasavvur edilen dönemlendirmeler görülmektedir.

Fıkıh tarihinin, genel tarih ve rical bilgisinin ötesinde, kendi içinde özellikler taşıyan hususî bir yaklaşım olarak benimsendiği modern dönemde, geçmişe ilişkin tarihî malumatın, halihazırda irtibat kurulacak ortak bir kriter/zemin aracılığıyla yeniden tasnifi konusunda, halihazırın gerekleri/ihtiyaçları önemli bir saik olarak görünmektedir. Tarihe yaklaşımda ortaya çıkan ve -mutlak anlamda tarihî malumatın naklinin ötesinde- tarihin halihazır için bir kaynak olarak güncelleştirilmesi arayışı, fıkıh tarihine yüklenen yeni misyona uygun dönemlendirmelerin doğmasına yol açmıştır. İslah literatüründe nüveleri bulunan ve XIX. yüzyılın sonlarından itibaren hızlı bir gelişme ve yayılma gösteren modernist söylemin klasik birikime yönelttiği eleştirilerin ürünü olarak ortaya çıkan ve icthad-taklid kavramları etrafında şekillenen fıkıh tarihi algısı, Osmanlı coğrafyasında ilk etraflı yankısını Halim Sabit'in yazılarında bulmuştur.

Halim Sabit, fıkıh tarihi ile ilgili derli toplu bir metin oluşturma konusunda, dönemi için belki de ilk çalışmayı yapmıştır. *Sırât-ı Müstakîm*'de yayımlanan

³³ İncelediğimiz metinlerde fıkıh tarihine ilişkin değerlendirmeler; müstakil başlık altında olmadığı durumlarda, daha çok, icthad ve taklid kavramlarıyla ilgili tartışmaların olduğu kısımlarda kısmi değerlendirmeler ya da icthad konusunda delil getirmek üzere başvuru referanslar olarak görülmektedir.

16 parça yazıdan oluşan serinin üst başlığı “fıkıh tarihi” kavramını içermesi bakımından dikkat çekicidir: “İlm-i fıkıh tarihinden bir parça: İctihada Dair.”³⁴ Halim Sabit, yazı serisinin sonuna koyduğu bir notta, “şimdiye kadar tarih-i icthada dair bir eser yazılmamış” olduğuna işaret ederek, kendi çabasının bu yolda atılmış ilk adım³⁵ olması yanında, takip ettiği telif metoduyla da, döneminin ilmi çalışmalarından farklı bir yolda olduğunu vurgular. Bu yazılarda:

sırf tercüme ve nakil usûlü takip olunmayıp mümkün mertebe vesâik-i ma'lûmenin yardımıyla meçhulât-ı tarihiyeye intikal usûlü esas ittihaz edilmiş olduğundan esnâ-yı istintâcda ihtimal ki bazı zühuller ve hatalar vaki olmuştur. Binâberîn ilim namına, erbabı tarafından bu babda vuku bulacak tenkidât-ı muhikka kemâl-i memnuniyetle telakki olunacaktır.³⁶

Halim Sabit’in genel olarak İslâmî ilimlere ve özel olarak fıkıhın tarihine ilgi duyması, onun bu çerçevede başka yazılara da imza atmasını sağlamıştır. “Hac ve Kabe” konulu uzun yazı dizisinin, bir kesintiden sonra tekrar yayımlanmaya başlaması sebebiyle *Sebilü’r-Reşâd* dergisinin düştüğü notta, fıkıh tarihi konusundaki çalışmaların yeniliğine ve bunların ortaya koyduğu yeni tarza işaret edilmiştir.³⁷

34 İlk yedi yazının başlığı böyledir. 8. yazıdan itibaren sadece “İctihada Dair” üst başlığı kullanılmıştır. Bu üst başlıkların altında, ayrıca her yazıda o yazının konusunu teşkil eden başlıklar kullanılmıştır ki bunlar, yazarın fıkıh tarihine dair dönemlendirmesine uygundur. *Sırât-ı Müstakim*’in 58.-78. sayıları (Ramazan 1327-Safer 1328) içinde genellikle ilk sayfada yayınlanan 16 yazının tam künyeleri için bkz. Erdem, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usulü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar”, s. 260-261.

35 Mehmed Kamil (*Tarih-i İlm-i Fıkıh* II), s. 3-4) ve Seyyid Bey de (*Tarih-i Fıkıh Dersleri*, s. 3-4) aynı iddiayı kendi çalışmaları için tekrarlamaktadır. Krş. Dipnot 63.

36 Halim Sabit, “İctihada Dair”, *Sırât-ı Müstakim*, c. III, sy. 78, s. 414. Berlin’den Abdullah Akçuraoğlu isimli bir arkadaşı tarafından Halim Sabit’e hitaben yazılan ve “İctihada Dair” başlıklı bu yazıların o zamana kadar *Sırât-ı Müstakim*’de yayınlanan makalelerin “en kıymetdarı” olarak tavsif edildiği bir mektupta (3 Fevral 1910), Osmanlı müverrihlerinin tarih yazımına yönelik eleştiriler yapılmış, buna karşılık Halim Sabit’in bu çalışmasının tarih konusunda iyi bir örnek olduğuna işaret edilmiştir. Bu yazıların uyandırdığı etkiye dair fikir vermesi bakımından mühim olan bu mektubun metni için bkz. Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde Meşâhîr-i Meçhûleden Birkaç Zât*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2001, s. 69-72.

37 “Fıkıhın tarihi gibi gerek Arapça’de, gerek Türkçe’de şimdiye kadar işlenilmemiş bir mevzu müteallik bulunan ve pek büyük bir tettebbu ile yazılan bu mühim makaleler vaktiyle *Sebilü’r-Reşâd*’ın ‘Fıkıh ve Fetâvâ’ kısmına pek büyük bir kıymet veriyordu. Zaten bu yeni tarzdaki tettebbuât ve telifât *Sebilü’r-Reşâd*’ın ruh-ı mesleki idi. Şu kadar ki heyet-i tahriremiz erkânından bu vazife-i müşkileyi deruhte eden gayûr mütetebbi’ Halim Sabit Efendi arkadaşımızın bir müddet rahatsızlanması hasebiyle maalesef bu kıymetdar makaleler inkitâa uğramış idi. Lehül-hamd arkadaşımız bugün kesb-i afiyet ile yine sevgili kitaplarına kavuşmuş *Sebilü’r-Reşâd*’ın en mühim kısmını teşkil eden ‘Fıkıh ve Fetâvâ’ sahifelerini kıymetdar makaleler ile tezyine başlamıştır.” Bkz. Halim Sabit, “Fıkıh ve İbadât-ı İslâmiye Tarihinden Hac -15”, *Sebilü’r-Reşâd*, 28 Receb 1331/20 Haziran 1329, c. X, sy. 251, s. 273-274 [*Sebilü’r-Reşâd*’ın yazının başındaki notu]. 20 parçadan oluşan bu dizideki makalelerin künyeleri için bkz. Abdullah Ceylan, *Sırât-ı Müstakim ve Sebilü’r-Reşâd Mecmuaları Fihristi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991, s. 385.

Halim Sabit; ictihad yazılarından önceki bir tarihte, *Mecelle* cemiyetinin yeniden teşkili ve *Mecelle*'nin tadili ile eksiklerinin tamamlanması girişimleri dolayısıyla, böylesi bir komisyonda yer alması gereken kimselerin vasıfları hakkında kaleme aldığı başka bir yazıda, geçmiş telifatın ve özellikle fikhî birikimi ihtiva eden eserlerin yeterince tanınmamasından ve bu tanınmayı sağlayacak (yazmaların neşri gibi) bir yayın çalışmasına konu olmamasından şikayet eder. Halim Sabit, bir yandan geçmişe ilişkin eksik bilgi üzerine yeni bilgi inşa etmenin problemlerine işaret ederken, diğer yandan yeni neslin bir eser ortaya koyma konusundaki eksikliğine hayıflanmaktadır. Fıkıh sahasında söz sahibi olmak için şart sayılan “kesret-i iştigal”in, belirli birtakım kitapların tekrar tekrar okunarak yılların bunlara harcanmasıyla gerçekleşmediğini, aksine, önceki müctehidlerin yazmış oldukları eserler vasıtasıyla onların görüşlerinin iyice anlaşılması gerektiğini belirten Halim Sabit, fıkıh tarihi bilgisine bu bilgilenme sürecinde büyük önem atfetmektedir: “(...) tarih-i ilm-i fikhın bütün gavâmızını hakkıyla idrak, bunu daima bir şâhid-i âdil suretiyle vicdanın önünde bulundurmak da lazımdır.” Oysa ne selef, ne de halef tarafından tarih-i ilm-i fıkıh hakkında bir eser yazılmamıştır. Dolayısıyla yapılacak önemli işlerden birisi, başka çalışmalar yanında yeni nesiller tarafından fıkıh tarihine dair eserlerin meydana getirilmesi olmalıdır.³⁸

Halim Sabit, ictihad tarihi olarak değerlendirdiği fıkıh tarihini dört dönem halinde tasnif etmektedir: 1. Devr-i saadet, 2. Devr-i ashâb, 3. Devr-i tabiîn, 4. Hicri dördüncü asır sonrası. Halim Sabit'in bu dönemlendirmesinde ilk üç asır, ictihad alanındaki gelişmeler ve uygulama bakımından kaynaklık vasfı taşıyan ve halihazıra örneklik etmek üzere geri dönülmesi gereken bir dönemdir. Mezheplerin teşekkülü bu döneme dahildir. İlk dönemin aksine taklid ruhunun çeşitli seviyelerde ortaya çıkıp kökleştiği dördüncü asır sonrasına ilişkin olarak teferruatlı bir dönemlendirmeye gitmeyen Halim Sabit'in, bu dönemdeki ictihad anlayış ve uygulamalarını -tahrir, tercih vb. gibi- farklı isimler altında eleştiriye tabi tuttuğunu görüyoruz.

Halim Sabit; 1914'te çıkmaya başlayan *İslâm Mecmuası*'nda Gökalp'in başlattığı “İctimâî usûl-i fıkıh” tartışmaları çerçevesinde yazdığı bir dizi yazıda da, *Sırat-ı Müstakim*'deki yazılarında öne çıkardığı “ictihad tarihi” yaklaşımından biraz farklı olarak “teşri tarihi” diye adlandırabileceğimiz bir anlatım çizgisi takip etmiştir. II. Meşrutiyet'in hemen sonrasındaki ictihad tartışmalarının, özel-

38 Halim Sabit, “*Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Acizâne [I]*”, *Sırat-ı Müstakim*, 17 Rebiülevvel 327/26 Mart 325, c. II, sy. 33, s. 104. Medreselerin ıslahı münasebetiyle *Sırat-ı Müstakim*'de yazdığı ve daha sonra kitap olarak da neşredilen başka yazılarında Halim Sabit, genel olarak, İslâmî ilimlerin gereği gibi kavranabilmesi için bu ilimlerin ayrı ayrı tarihlerinin bilinmesi gereğine işaret eder. Bkz. Kazanlı Halim Sabit, *Ulema ve Talebe-i Ulum Efendilere İslah-ı Medaris Münasebetiyle*, Dârü'l-Hilafeti'l-Âliyye: Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1329, s. 44.

likle Birinci Dünya Savaşı yıllarından itibaren kanunlaştırmada halife ya da sultanın yetki sınırlarının tartışıldığı bir teşri mekanizması arayışına dönüşmesi, sonraki yazıların istikametini belirlemiştir. Öncekilerden farklı olarak teşri yazılarında tarih, II. Meşrutiyet sonrasına kadar getirilmiş ve yine öncekinden farklı olarak, “serbest icthad” ve “taklid” dönemi gibi ana iki devre yerine -teşri salahiyetinin kullanımına göre- dönem dönem değişen bir tarihî tasnif tercih edilmiştir.³⁹

Gökalp’in başlattığı ve Halim Sabit tarafından İslamî temellendirmesi yapılan “İctimâî usûl-i fıkıh” önerisinin önemli sonuçlarından birisi, toplumların örflerine ve zaman içindeki değişimine yönelik bilgi araştırması anlamında bir fıkıh tarihine vurgu yapılmasıdır.⁴⁰ Örfle bağlı ihtiyaçların karşılanması esas alınca, bu örflerdeki değişim noktaları ve sonuçları önemli hale gelmektedir. Bu durumda, naslar ve naslara bağlı hüküm çerçeveleri, müstakil bir gerekçe olarak görülen örfün ortaya çıkardığı ihtiyaçların karşılanması için bir araç haline gelmektedir. Böylece, dinin hedefleri/gayeleri ile toplumun gerçekleri arasındaki ilişkide toplum öne çıkarılmaktadır. Bu maksatla Gökalp, Hz. Peygamber döneminden başlayarak, sonrasına örneklik etmiş olan ilk asırlarda hukukî hüküm elde etme süreçleri üzerinde özellikle durmuş ve bunlar içinde örfle ve dolayısıyla değişimle alakalı olanları hassaten vurgulayarak, önerdiği yeni usûl-i fıkıh için temel hareket noktası olarak kabul etmiştir.

II. Meşrutiyet sonrasında ilk müstakil fıkıh tarihi çalışması olarak Mehmed Kamil’in iki ciltlik kitabı, fıkıh tarihinin icthad tarihi olarak algılanması biçiminde ifade ettiğimiz yeni yaklaşımın büyük ölçüde dışında kalan ve daha çok, tarihî malumatın belli bir düzen içinde ders maksadıyla aktarımını hedefleyen metinlerdir. Yazar; ilk kitabın girişinde, fıkıh tarihinin genel tarihten ve İslâm tarihinden farkını ortaya koyarak, bu yeni “ilim” alanının kapsamını tayin etmeye çalışmaktadır. Buna göre; tarih-i fıkıh, “ahkâm-ı İslâmiyenin keyfiyet-i vaz’ ve naklinden ve mezâhib-i muhtelifenin sûret-i teessüs ve intişarından bâ-

39 Halim Sabit’in teşri kavramı etrafında şekillenen bu tarih yorumunun detayları ve sonuçları hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Erdem, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usulü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar”, s. 197-212.

40 Gökalp, anane ve kaidelerin oluşum ve tekamülünü incelerken yapılması gerekenler arasında önce Türklüğe mahsus müesseselerin ananelerini ve tekamül tarihlerini araştırmanın öneminden bahsederek yapılacak işi şöyle tanımlar: “(...) Saniyen İslâmlığa ait müesseselerimizin ananelerini, tarihini tefahhus etmeliyiz. Kelamın, tasavvufun, fıkıhın *tarihlerini* bilmeliyiz. Bu müesseselerin nasıl tekamül ettiği, muhtelif muhit ve zamanlara ne yolda intibak eylediği malum olursa, bu asırda hangi terakkileri kabul edeceği ve istikbalde ne şekilde bir tekamül takip eyleyeceği de anlaşılabilir.” Bkz. Ziya Gökalp, *Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak*, naşiri: Yeni Mecmua, İstanbul: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1918, s. 17-18. Gökalp’in ictimâî usul-i fıkıh ile ilgili görüşleri ve bunun fıkıh tarihi anlayışına yansımaları hakkında etraflı değerlendirmeler için bkz. Erdem, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usulü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar”, s. 119-165.

his olan"⁴¹ bir ilim dalıdır ve konusu itibariyle büyük önem taşımaktadır.⁴² Ancak bu alandaki malumat, derli toplu bir telifata konu olmamıştır:

Tarih-i fıkıh mevzuuna ait olan mesail, ulûm-i sâire mebâhisi gibi amelî bir surette şimdikiye kadar tanzim ve telif olunmuş değildir. Vaktiyle tarih-i fukahâ olmak üzere mezâhib-i muhtelif fukahâsına dair ayrı ayrı birkaç tabakat kitapları yazıldığı halde tarih-i fıkıhın mevzuu idâdına girebilecek mesâil ve mebâhis bazen mesâil-i fıkhiyye meyanında ve bazen de kütüb-i fıkhiyye mukaddematında hikmet-i teşrî'e ait müellefât ile kütüb-i siyer vesairede tebe'î olarak zikrolunmuş kalmıştır.⁴³

Fıkıh tarihinin içeriğini oluşturan malumatın, değişik alanlardan derlenerek bir "ilim haline" getirilmesinin "ciddi bir sa'y ve tettebbu" gerektirdiğine dikkat çeken yazar, bu zor görevi başarmak için çalışacağını belirtir (Birinci kitap, s. 3-4). Kendi ifadesine göre, yazar, bu dersin içeriğini iki türlü düşünmüştür. Birincisi, tarifte yer alan hususların belli bir tarihî silsile içinde aktarımıdır. İkincisi ise, belli başlı ahkâmın, naslardan başlamak üzere beş asır içinde ulemanın himmetiyle nasıl geliştiğinin gösterilmesidir. Ancak anlaşıldığı kadarıyla, yazar fiilî olarak bu iki hususu mezcutmek zorunda kaldığı için, ortaya her iki hususu birlikte içeren muhtasar bir metin çıkmıştır.⁴⁴

Mehmed Kamil; birinci kitapta, Kitap ve Sünnetle ilgili bazı konuları ele aldıktan sonra "Meâhiz-i fıkhiyye" başlığı altında kısaca aslî [Kitap, Sünnet, icma ve kıyas] ve fer'î [istihsan, ıstıshab, amel-i ehl-i Medine, şerayî'u men kablenâ, örf, teâmül, taharrî, şehadet-i kalb] me'hazlara işaret eder.⁴⁵ Daha sonraki kısımlarda ve ikinci kitapta; fıkıh tarihini, daha önce İzmirli'nin *Usûl-i Fıkıh Dersleri* (1328) kitabında gördüğümüz ashab, tabiîn ve tebe-i tabiîn biçimindeki üçlü dönemlendirmesine büyük ölçüde benzeyen bir tertipte ele alır. İlk dev-

41 Mehmed Kamil, *Tarih-i İlm-i Fıkıh* [I], s. 3. Yazar, kitabın başka bir yerinde bu tarifi biraz daha zenginleştirir: "Tarih-i ilm-i fıkıh: ahkâm-ı celile-i İslâmiyenin cihet-i vaz' ve zabtı ve suret-i nakl ve istinbatı ile mezahib-i muhtelifenin keyfiyet-i teessüs ve intişarından bahseden bir ilimdir." (s. 7).

42 Yazar, fıkıh tarihinin faydasını, bu ilmin tarifindeki unsurlardan yararlanarak şöyle ifade etmektedir: "Tarih-i fıkıh, kavânîn-i müebbede-i şer'iyenin suret-i vaz' ve zabtına ve ashâb ve tâbiîn hazerâtu taraflarından yekdiğerine ve eslâftan ahlâfa nasıl bir ihtimam-ı tâm ile nakl olduğuna dair malumat-ı nâfi'a verir. Sonra eimme-i din (nevverallahu kubûrahum ecmaîn) hazerâtının istinbat-ı ahkâm hususunda muhayyirü'l-ukûl bir halde sarf-ı makderet eylediklerini ve bu babda ne derecelerde iltizam-ı reviyet ve basiret buyurdıklarını enzâr-ı ümmete vaz' ederek nümûne-i imtisal irâe eyler." Bkz. Mehmed Kamil, *Tarih-i İlm-i Fıkıh* [I], s. 7.

43 Mehmed Kamil, *Tarih-i İlm-i Fıkıh* [I], s. 3. Ayrıca bkz. aynı eser, s. 111-112.

44 Mehmed Kamil, *Tarih-i İlm-i Fıkıh* [I], s. 111.

45 Mehmed Kamil, *Tarih-i İlm-i Fıkıh* [I], s. 7-46. *Meâhiz-i fıkhiyye* ile *me'haz-i aslî* ve *me'haz-i fer'î* tabirleri, İzmirli İsmail Hakkı'nın *Usul-i Fıkıh Dersleri*'nden (1328, s. 59-66) mülhem görünmektedir.

re (hicri 100'e kadar, s. 47) ile ilgili olarak ahabın ihtilaf sebepleri, ahab fakihlerinin görüş ve icihadlarından örnekler verilmektedir.⁴⁶

İkinci kitapta ise; tabiîn (hicri 180'e kadar, s. 3) ve tebe-i tabiîn (230 hicri tarihine kadar, s. 29) dönemleri ve bu dönemler içinde yer alan fukahânın biyografileri ile mezhebler ve mezheb imamlarının çeşitli konulardaki görüşlerine yer verilir. En sonda (s. 125-128) yer alan ve birkaç sayfadan oluşan usûl-i fıkıh tarihçesi bölümünde ise, usûl-i fıkıh literatürüne ilişkin bilgiler yer alır.⁴⁷

Mehmed Kamil, ele aldığı dönemlerdeki fukahânın hüküm istinbatında takip ettikleri usûl ve delil telakkilerine kısaca işaret eder. Ancak İslâm coğrafyasının genişlemesine bağlı olarak tabiîn döneminde örfün, hakkında nas bulunmayan ve insanların mumalelerine ilişkin bey ve icare gibi alanlarda öneminin arttığına özellikle işaret eder.⁴⁸

Aynı şekilde tebe-i tabiîn dönemiyle ilgili olarak da, konunun en sonunda örf ve adet konusunu bir başlık altında daha etraflı biçimde ele alır. Örf için Arapça bir ibareden tercüme ederek verdiği tanım, ictimâî usûl-i fıkıh tartışmalarını hatırlatan ifadelerle sahiptir: "Örf, ukûlün tahsîniyle vicdan-ı âmmede istikrar eden ve tabâyi'-i selîmenin kabulüne mazhar olan bir emr-i ictimâîdir."⁴⁹ Örf konusunun hem hacim, hem de yaklaşım bakımından genel üslubun dışında bir ilgiye ve anlatım biçimine sahip olması, kitaba kaynak olan dersteki güncel tartışma ortamının izlerini açık biçimde göstermektedir. Bu kısmın yayımlandığı tarih, ictimâî usûl-i fıkıh tartışmalarının gündeme taşındığı tarihle örtüşmektedir.

Fıkıh tarihinin yeni yorumları konusunda Osmanlı muhitine dışarıdan gelen etkilerin/yansımaların bir örneği olarak, *İslâm Mecmuası*'nın ilk sayılarından birinde iktibas edilen, Rusya Müslümanlarından İmam Sürûruddin b. Miftâhuddîn Efendi'nin bir yazısına işaret etmek istiyoruz.⁵⁰ Bu yazıda İslâm tarihi üç ana devreye ayrılmıştır:

46 Bu kısımda yazar, bazı yerlerde İbn Hazm (s. 64) ile İbn Kayyım ve eseri *İ'lâmü'l-Muvakkı'n*'e ismen atıfta bulunur (s. 105, 110). İzmirli'nin eserine ise herhangi bir atf söz konusu değildir.

47 Yazar, "Karn-ı Râbi" (s. 95) başlıklı bir bölüm açarak burada Şâfi ve Mâlikî mezhepleriyle ilgili birtakım açıklamalarda bulunur. Buradaki dördüncü karndan kasıt dördüncü hicri asır olmalıdır. Bu kısım için daha çok Dihlevî'nin *Huccetullâhi'l-Bâliğa* adlı eserinden ismen atıfta istifade etmiştir (s. 97, 100, 103, 105, 119). Yazar, usul-i fikhın tedvinini, dördüncü asrın önemli gelişmelerinden birisi olarak kaydeder (s. 125).

48 Mehmed Kamil [Miras], *Tarih-i İlm-i Fıkıh*, [II], İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331, s. 6-7. Örfün meşruiyetine ilişkin bazı delillere ve o dönemdeki uygulamalara işaret ederek bu dönemde gayri mansus olan meselelerde örfe müracaatın esaslî bir fikhî kaide haline geldiğine işaret eder.

49 Mehmed Kamil, *Tarih-i İlm-i Fıkıh* [II], s. 59.

50 İmam Sürûruddin b. Miftâhuddîn Efendi, "Din-i İslâm ve Ümmet", *İslâm Mecmuası*, 11 Cemâziyelâhir 1332/24 Nisan 1330, c. I, sy. 7, s. 217-221. Yazı, Rusya'da yayımlanmakta olan *Şûrâ* mecmuasından iktibas edilmiştir.

1. Selef-i sâlihîn devri: Yazarın “kurûn-ı fâzıla” diye tavsif ettiği bu dönem; biset ile başlayıp, ashab-ı kiram, tabiîn ve tebe-i tabiîn devirleri ile birlikte hicri dördüncü asra kadar devam eder. Hz. Peygamber, Kur’an’ı tefsir ve izah etmiş, Kur’an’ın ihtiva ettiği prensiplerin hayata nasıl tatbik edileceğini göstermiş, ashab, tabiîn ve tebe-i tabiîn de müteselsilen Hz. Peygamber’in aktardığı bilgi ve anlayışı tevârüs etmişlerdi. Bu dönemde İslâmiyet henüz saflığını koruyordu. Diğer düşünce ve felsefelerin etkisi henüz görülmemişti. Her bakımdan önde olan büyük imamlar bu devirde zuhur etmiş, alem-i İslâm’daki -rasathaneler, kitaplar, şifahaneler, medreseler vs. gibi- medeniyet unsurları bu dönemde teşekkül etmiştir.⁵¹
2. Hicri dördüncü asrın başlarından Arap hükümet-i İslâmiyesinin inkırazına kadar devam eden devre: Bu devrede, ilk devredeki “terakki”nin yavaş yavaş durakladığı görülür. Kur’an ve sünnetten elde edilen prensiplere dayalı yaşayış tarzı zayıflamaya ve eski Mecusî ve Cahiliye dönemlerinin akide ve hurafeleri etkili olmaya başlar. Ayrıca, bu dönemde ortaya çıkan görüş ve düşüncelerin önde gelen savunucuları taklid edilmeye başlanmıştır. Böylelikle ortaya çıkan ihtilafların yanında, bir de “taklid beliyesi” zuhur etmiştir. Mensupları, imamlarının icthad yoluyla elde ettikleri hükümleri bizzat İslâm’ın kendisi sayarak İslâm’ı, takip ettikleri bu mezheplerden ve onların usûllerinden ibaret görmeye başlamışlardır.⁵²
3. Arap hükümet-i İslâmiyesinin inkırazından itibaren olan devre: Cahiliye adetlerinin yanı sıra, bu dönemin en belirgin özelliği olan “taklid-i mahz”, ortalığı karanlığa boğmuştur. Bu devirdeki taklid anlayışında, Hz. Peygamber, ashab ve önde gelen imamların sadece isminden bahsediliyor ancak onların görüşlerine itibar edilmiyordu: “Amel, kazâ ve sâir hususâtta ikinci üçüncü derecedeki ulemanın telakkiyatı taklid olunuyordu. Din, diyanet, fıkıh hülâsa İslâmiyet bunların sözlerinden ibaret sanılıyordu.”⁵³ Bu son devredeki Müslümanlar, esasta ehl-i Kur’an olmalarına rağmen, itikadî, amelî ve ahlakî bakımlardan hep taklid içinde bulunuyorlardı. “Bunlar ulûm ve maarif kuvvetiyle hakiki diyaneti anlamaktan mahrum olup yalnız zahîrî ve sathî bir surette Müslümandırlar.” Yazar, bu dönemde, Cahiliye adeti dediği ve İslâm’a girenlerin kendi geçmişlerinden getirdikleri inanç ve yaşayışların etkisinin önemli ölçüde devam ettiğini ve bu cahilî adetlerin kalıntısı olan özelliklerin “hakiki İslâmiyeti” anlama konusunda engel olduğunu belirtir.⁵⁴

Yazar, bu yazıda sadece üçlü bir dönemlendirme yapmış, dönemlerin belirgin özellikleri konusunda somut tespitler yerine daha çok taklidin derecelendi-

51 İmam Sürûruddin, “Din-i İslâm ve Ümmet”, s. 217-219.

52 İmam Sürûruddin, “Din-i İslâm ve Ümmet”, s. 220.

53 İmam Sürûruddin, “Din-i İslâm ve Ümmet”, s. 220.

54 İmam Sürûruddin, “Din-i İslâm ve Ümmet”, s. 221.

rilmesi yoluyla bir farklılıktan bahsetmiştir. Buna karşılık halihazırda, tasvir edilen problemin çözümü konusunda herhangi bir öneride bulunmamaktadır. *İslâm Mecmuası*'nın bu yazıyı, benzer yaklaşımları daha düzenli ve etkili bir üslupla dile getiren Seyyid Bey'in "İctihad ve Taklid"⁵⁵ başlıklı yazısı ile aynı sayıda yayımlanacak şekilde iktibas etmesi, derginin takip ettiği hurafelerle mücadele anlayışına uygun düşmektedir.⁵⁶

Medhal olarak tanınan usûl-i fıkha dair kitabının girişindeki müstakil bölümde⁵⁷ Seyyid Bey, fıkıh usûlünün ortaya çıkışı ile müessesleşmesi sürecini dört dönem halinde ele almaktadır: Devr-i risalet, devr-i ashab, devr-i tabiîn ve devr-i müctehidîn.⁵⁸ Bu tasnifte, Seyyid Bey'in daha sonra tkrir ettiği fıkıh tarihi notlarında ve Halim Sabit ile diğer bazı zevatın yazılarında gördüğümüz, "taklid devri" tanımlaması bulunmamaktadır. Seyyid Bey; taklid meselesini ve buna bağlı olarak bir mezhebe bağlı olmak ya da mezhebler arasında intikal gibi konuları işlerken, tarihî malumat ve tarihî delillendirme yerine, daha çok, icthad konusunun devamı niteliğinde teknik tanımlamalar ve sonuçlar üzerinde durmuştur.⁵⁹

Seyyid Bey'in, daha sonra İlahiyat Fakültesi'nde (1924) okuttuğu fıkıh tarihi dersinde yaptığı dönemleme; *Medhal*'in girişinde belirtilen dört döneme ilave olarak, "devr-i muharricîn" ve "devr-i mukallidîn"i de içermektedir. Ancak

55 Seyyid Bey, "İctihad ve Taklid", *İslâm Mecmuası*, 11 Cemâziyelâhir 1332/24 Nisan 1330, c. I, sy. 7, s. 194-197.

56 Genel olarak *İslâm Mecmuası*'nın "İslâm Matbuatı" üst başlığını taşıyan bölümlerinde derginin fikri yönelişine uygun bu türden yazılar zaman zaman iktibas edilmektedir. Musa Carullah'ın bir yazısı da (Musa Carullah Bigi, "Şerî'at-ı İslâmiyeye Benim Nazarım", *İslâm Mecmuası*, 16 Rebiülevvel 1332/30 Kânûn-i Sâni 1229, c. I, sy. 1, s. 10-13) aynı şekilde iktibasa konu olmuştur. Burada dikkat çeken hususlardan birisi, bu gibi konularda ortaya konan görüşlerin, o gün için modernist yorumlara daha açık görünen Kazan çevresinden aktarılacak malumatla desteklenmesi arayışıdır. Meselenin diğer boyutu ise, iktibasa değer bulunan bu tür yazılar vasıtasıyla Kazan çevresinin görüşlerinin, özellikle modernist çizgi-deki yazarlar tarafından paylaşıldığının ve hatta belki takip edildiğinin anlaşılmasıdır. *İslâm Mecmuası*'nın müdürü Halim Sabit'in de Kazanlı olması, bu tür bağlantıları daha anlamlı hale getirmektedir.

57 Bu kısımda, usul literatürü ağırlıklı olarak işlenmiş; Osmanlı dönemine ait olanları da dahil olmak üzere, bu alandaki belli başlı eserler değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Seyyid Bey'in burada ortaya koyduğu usul-i fıkıh tarihçesi, literatüre yaklaşımı ve kapsamlılığı bakımından temayüz etmektedir. Usul-i fıkıh literatürüne dair değerlendirmeler, daha önce İzmîrli'nin yazdığı *İlm-i Hilâfta* (1330) da bulunmakla birlikte, *Medhal*'deki tertip ve muhtevaya sahip değildir.

58 Mehmed Seyyid, *Medhal*, s. 6.

59 Mehmed Seyyid, *Medhal*, s. 273. Seyyid Bey'in fıkıh ve usûl-i fıkıh tarihine gösterdiği ilginin, II. Meşrutiyet döneminin sonlarına doğru yayımlanan bu kitabında ortaya çıkması dikkat çekicidir. Onun daha önce Meşrutiyet'in ilk yıllarında yayımlanmış olduğu iki ciltlik fıkıh usûlü ders notlarında (Seyyid Bey, *Usul-i Fıkıh Dersleri* [I], İstanbul: Matbaa-i Hukukiye, 1328; a.mlf., *Usul-i Fıkıh Dersleri* [II], İstanbul: Hukuk Matbaası, 1330) icthad bahsi yer almadığı için, bu konularla ilgili herhangi bir tarihî malumat da bulunmamaktadır.

Seyyid Bey, söz konusu eserde bu dönemlerden yalnızca ilk ikisini [devr-i risalet ve devr-i ashab] ele alabilmiştir.⁶⁰ Seyyid Bey bu kitapta, fıkıh tarihini, “Usûl ve furûuyla, esâsât ve teferruatıyla hukuk-ı İslâm’ın geçirdiği safahât-ı tarihiyeyi, ne suretle ve ne vakit zuhur edip, ne suretle ve hangi zamanda tekemmül ederek bir ilim halini iktisab ettiğini” bildiren bir “ilim” olarak tavsif eder.⁶¹ Bu ilmin bize sağlayacağı şey; fıkhıdaki prensiplerin kimler tarafından tespit edildiğini, “usûl ve mesâlik-i icthadiyenin” ve dolayısıyla fıkıh mezheplerinin nasıl teşekkül ettiğini ve bu ilme kimlerin hizmeti bulunduğunu göstermesidir.⁶²

Seyyid Bey, “Vaktiyle şarkta, alem-i İslâm’da böyle bir derse lüzum görülmemiş olduğundan eslâf-ı kiram tarafından tarih-i fikh namıyla bir eser vücuda getirilmemiştir” diyerek,⁶³ fukahayı konu alan tabakat ve terâcim literatürü ile hilâfiyat türündeki kitapların fıkıh tarihi olarak görülemeyeceğini vurgulamaktadır.⁶⁴ Ona göre, fıkıh tarihi yazılırken bu türdeki kitaplar yanında tefsir, hadis, fıkıh ve tarih kitaplarından da ilgili kısımların toplanarak tarih sırasına göre tertib edilmesi gereklidir.⁶⁵ Seyyid Bey’in bu kitapta yaptığı fıkıh tarihi dönemlendirmesi, büyük ölçüde, Arap muhitinde bu alandaki ilk müstakil kitabın yazarı olan Hudarî’ye dayanmaktadır.⁶⁶

Mısır’da bu yüzyılın başlarında Muhammed el-Hudarî Bey (1872-1927) tarafından ders kitabı olarak yazılan fıkıh tarihi,⁶⁷ “Teşrî tarihi” tarzındaki isimlen-

60 Seyyid Bey, *Tarih-i Fıkıh Dersleri*, s. 11. Bu eserin muhtevası, kaynakları ve Seyyid Bey’e aidiyeti konusundaki problemlerle ilgili geniş bilgi için bkz. Sami Erdem, “Seyyid Bey’in İslâm Hukuku Sahasındaki Çalışmalarının Değeri”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993, s. 104-114.

61 Seyyid Bey, *Tarih-i Fıkıh Dersleri*, s. 10.

62 Seyyid Bey, *Tarih-i Fıkıh Dersleri*, s. 3.

63 Mehmed Kamil de kendi dönemi için, fıkıh tarihi ile ilgili hususî bir telifatın bulunmadığını ifade etmektedir (*Tarih-i İlm-i Fıkıh*, [I], s. 3). İncelediğimiz dönemdeki metinlerde, genellikle, aynı dönemde benzer konularda yapılmış diğer çalışmalara atıf yapılmadığı görülmektedir. Bu durum Seyyid Bey için de geçerlidir. Nitekim onun kitabında, kendisiyle aynı Darülfünun çatısı altında okutulan fıkıh tarihi dersine ve bu derse ait ders notlarından oluşan kitaba herhangi bir atıf bulunmamaktadır. Dolayısıyla, alanında ilk olma iddiası temelsiz kalmaktadır. Krş. Dipnot 35.

64 Seyyid Bey, *Tarih-i Fıkıh Dersleri*, s. 3.

65 Seyyid Bey, *Tarih-i Fıkıh Dersleri*, s. 3-4. Seyyid Bey, daha önce yapılmamış olan bu işin zorluğuna dikkat çekerek, kendisinin “mücerred ilim aşkıyla” bu zorluğu üstlenerek, elde mevcut olan eserlerden istifadeyle “bir müderrise ve müverrihe layık olan bitaraflik”tan ayrılmaksızın ve mezheb taassubundan sakınarak bu derse yapacağını belirtir (s. 4-5).

66 Seyyid Bey’in bu kitabında dönemlendirme dışında, Hudarî’nin *Târihu’t-teşrî’i’l-İslâmî* isimli fıkıh tarihi kitabından önemli miktarda tercümelemeler bulunmaktadır.

67 Muhammed el-Hudarî Bey, *Târihu’t-teşrî’i’l-İslâmî*, 2. bs., Beyrut-Lübnan: Darü’l-ma’rife, 1997 (İlk bs.: Kahire, 1920?). Bkz. Ferhat Koca, “Hudarî”, *DİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998, s. 284. Eserin, daha sonra, çok sayıda baskısı yapılmıştır. Haydar Hatipoğlu tarafından *İslâm Hukuk Tarihi* adıyla Türkçe’ye çevrilen (İstanbul, 1974) eserin muhtevasına, Arapça literatür içinde alanındaki ilkliliğine, Türkiye’deki yazarlara etkisi vs. gibi konulara, zikredilen ansiklopedi maddesinde hiç temas edilmemiştir. Verilen 1920 tarihinin ilk baskıya ait olup olmadığı konusunda bir açıklama bulunmadığı için, bu tarihlendirme de itminan sağlayıcı derinlikte ve açıklayıcılıkta değildir.

dirmesi ve muhtevasıyla bu alanda daha sonra yazılan benzer kitaplara öncü olmuştur. Yazar, İslâm hukuk [teşrî] tarihini altı dönem halinde ele almaktadır:

1. Peygamber dönemi.
2. Hulefa-yı Râşidîn dönemi (hicri birinci asrın yarısına kadar).
3. İkinci hicri asrın başlarına kadar olan dönem.
4. Dördüncü asra kadar olan dönem: Fıkıh ilminin müstakil bir ilim olarak ortaya çıkışı.
5. Dördüncü asırdan yedinci asrın ortalarında Bağdat'ın Moğolların eline geçmesine kadar olan dönem.
6. Yedinci asrın ortalarından günümüze kadarki dönem: "Taklid-i mahz" dönemi.⁶⁸

Hudarı'nın, fıkıh tarihi kitabından önce yazdığı fıkıh usûlü kitabının⁶⁹ usûl-i fıkıh tarihine ayrılan sekiz sayfalık girişinde ise, fıkıh tarihine ilişkin eserindeki yaklaşımdan farklı olarak çok özet bilgiler yer almakta, yalnızca usûl-i fıkıh yazımındaki iki metoda (fukahâ ve mütekellimîn meslekleri) ve usûl-i fıkıh literatürüne ilişkin muhtasar bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca, aynı dönemde Türkiye'de kaleme alınan -Halim Sabit'in, Seyyid Bey'inkiler gibi- usûl-i fıkıh tarihçelerindeki ictihad vurgusu, bu küçük tarihçede fazlaca görülmez.

Hudarı'nın fıkıh tarihine ilişkin dönemlendirmesinin, sonraki çalışmalar için önemli bir ilham kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim daha sonra kaleme alınan pek çok fıkıh tarihi eserinde bunun izlerine rastlamak mümkündür.⁷⁰ İncelediğimiz dönem çerçevesindeki Türkçe literatür içinde, Hudarı'nın

68 Hudarı, *Târihu't-teşrî'i'l-İslâmî*, s. 7-8.

69 Hudarı'nın *Usûlü'l-fikh* adlı eseri, usul-i fıkıh dair ders kitabı örneklerinin ilklerindedir. Hudarı, Sudan şer'î mahkemelerine kadı olacak öğrencilere ders verdiği dönemde (1905), bazı ders notları hazırlamış, bunları aynı yıl gerçekleşen bir görüşme esnasında Abduh'a göstermiş (1905, Abduh'un vefat ettiği yıl olduğundan, bu görüşme Abduh'un vefatından kısa bir süre önce gerçekleşmiş olmalıdır), onun tavsiyesi üzerine esere Şâtubî'nin *el-Muwafakât*'ından çeşitli ilaveler yapmıştır. Daha sonra Mısır'da el-Kazâü's-şer'î Medresesi'nde fıkıh dersleri verirken notlarını genişletmiş ve son şeklini vermiştir (Muhammed el-Hudarı Bey, *Usûlü'l-fikh*, 7. bs., Daru İhyâi't-türâsi'l-arabi, 1389/1969, s. 12-13). İlk baskısı 1329 (1911) tarihinde Kahire'de yapılan kitap daha sonra pek çok kez basılmıştır. Bkz. Koca, "Hudarı", s. 283-284. Kitabın kısa sürede Osmanlı muhitine ulaştığı ve kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim İzmirlî'nin usul ve *İlm-i Hilâf* kitapları ile çeşitli yazılarında (özellikle ictimai usul-i fıkıh eleştirilerinde) Hudarı'nın kitabına sıkça başvurduğu görülmektedir.

70 Hudarı, kitabının sunuşunda, yaptığı işin alanında ilk olduğunu ve kendisinden önce bu tür bir örnek bulunmadığını belirtmektedir. Bkz. Hudarı, *Târihu't-teşrî'i'l-İslâmî*, s. 5. Modern dönemde fıkıh tarihi literatürü ve Hudarı'nın yerine ilişkin bazı değerlendirmeler için bkz. Erdem, "Seyyid Bey'in İslâm Hukuku Sahasındaki Çalışmaların Değeri", s. 106-109. Hudarı'nın, modern dönemde Arapça kaleme alınmış ilk etraflı fıkıh tarihi olarak kendisinden sonra yazılmış Arapça fıkıh tarihi kitaplarındaki dönemlendirmelere ve özellikle mezheb kavramının medlûlü konusundaki etkisine işaret eden bir görüş için bkz. Eyyüp Said Kaya, "Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl", Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, s. 5-6.

–bu meseledeki- doğrudan etkisi, ilk önce Seyyid Bey’in fıkıh tarihi kitabında görülür. Hudarî’nin tasnifini aynen yansıtan bir başka çalışma, İzmirli’nin *Müslüman Türk Hukuku ve Dini* başlıklı küçük eseridir.⁷¹ İzmirli bu kitapta, fıkıh tarihini altı devreye ayırır: 1. Peygamber devri, 2. Büyük ashab veya hulefâ-yı râşidîn (11-40 h.), 3. Küçük ashab ve tabiîn ya da Emeviler (40-132 h.), 4. Emevilerin son zamanlarından Abbasîlerin nüfuzu kalmayıp hilafetin yalnız adının kaldığı zamana kadar (h. 132-330 hududu),⁷² 5. Abbasi devletinin zevaline kadar (330-656 h.)⁷³ ve 6. Zamanımıza kadar (h. 656 hududu-zamanımıza kadar). Altıncı devre kendi içinde iki kısma ayrılmıştır. İlk kısmı, 656’dan 1000 hududuna kadar olan kısımdır. Bu devirde dört mezhebe ait yüksek seviyede fakihler bulunabiliyordu. Ancak bu, yüksek fakihlerin son devresi olduğu için, “son teşrî devresi” olarak da kabul edilebilir. İkinci kısım 1000 hududundan zamanımıza kadar olan “fıkıhın inkıraz” dönemidir.⁷⁴

1925’ten sonraki dönemlerde yazılan Türkçe usul-i fıkıh eserlerinin tarihçe kısmında ya da fıkıh tarihi kitaplarında Hudarî’nin tasnifine benzer yaklaşımları bulmak mümkündür. Mesela, Hayreddin Karaman’ın İmam Hatip Okulları için ders kitabı olarak yazdığı *Fıkıh Usûlü* kitabının başındaki tarihçe bölümünde, Hudarî’nin altı dönemli yaklaşımı benimsenmiş, ancak son dönem ikiye ayrılarak “*Mecelle’ye kadar*” ve “*Mecelle sonrası*” olmak üzere yedili bir tasnife gidilmiştir (*Fıkıh Usûlü*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1982 [ilk baskı: 1964?], s. 13-14). Keza aynı yazarın, bu konuda halen en kapsamlı Türkçe telif eser olarak yaygın kullanıma sahip *İslâm Hukuk Tarihi* isimli eserinde de genel olarak bu dönemlendirmeye bağlı kalınmıştır. Bkz. *Başlangıcından Zamanımıza Kadar İslâm Hukuku Tarihi*, İstanbul: Nesil Yayınları, 1989. Karaman’ın *DİA*’daki fıkıh tarihi dönemlendirmesi de şu şekildedir: “Hz. Peygamber, Sahabe, Abbasiler, Selçuklular, Moğol istilasından *Mecelle’ye* ve *Mecelle’den* günümüze kadarki devirler.” Bkz. Hayreddin Karaman, “Fıkıh”, *DİA*, c. XIII, İstanbul, 1996, s. 3. 1960’larda yazılmış başka bir fıkıh tarihi kitabında (Osman Keskioglu, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*, Ankara: Müftüoğlu Yayınları, 1969, s. 2-3 [2. bs., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1980]) Hudarî’nin dönemlendirmesi aynen takip edilmiştir.

71 İsmail Hakkı İzmirli, *Müslüman Türk Hukuku ve Dini*, “*Türk Tarihinin Ana Hatları*” Eserinin *Müsveddeleri*, Seri: III, No. 2, İstanbul: Akşam Matbaası, 1936, 45 s. İzmirli’nin yeni harflerle yayımlanan bu eserinin, büyük ihtimalle onun daha önce 1924 yılında İlahiyat Fakültesi’nde bulunduğu sırada (bkz. Birinci, “İzmirli, İsmail Hakkı”, s. 531) okuttuğu fıkıh tarihi dersine ait kitabına (bu kitapla ilgili farklı bilgilere yukarıda işaret edilmişti) dayandığını düşündüğümüz için, elimizdeki kitapta yer alan dönemlendirmeye işaret etmeyi önemli buluyoruz. İzmirli’nin İlahiyat Fakültesi’nde fıkıh tarihi dersi okuttuğuna dair bilgi için bkz. Mehmed Ali Aynî, *Darülfünun Tarihi*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1927, s. 74; Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, c. II, Ankara, 1968-1969, s. 1001.

72 Bu devrede mezhepler oluşmuş, usule dair prensipler ortaya konmuş, furu meseleleri ile ilgili görüşler belirginleşmiş ve neticede tedvin başlamıştır. Bkz. İzmirli, *Müslüman Türk Hukuku ve Dini*, s. 12-32.

73 Siyasi çalkantıların yaşandığı bu dönemde fıkıh usûlü kemale ermiş, önceki müstakil ictihad yerine taklit ruhu geçmeye başlamış, “mezheplerin teyit ve tertip, tehzib, ihtiyar ve tercih devresi başlamış, münazaralar, mücadeleler, mezhep taassupları şayi olmuş”tur. Bkz. İzmirli, *Müslüman Türk Hukuku ve Dini*, s. 32-40.

74 Altıncı ve son dönemin en belirgin özelliği “koyu taklit ruhunun fakihlerin kalplerine yerleşmesidir.” Bu dönemin ilk yarısında ictihad erbabı kısmen de olsa bulunabiliyor iken, ikinci kısmında artık bu da söz konusu değildir. Bkz. İzmirli, *Müslüman Türk Hukuku ve Dini*, s. 40-45.

Sonuç olarak, Tanzimat ve II. Meşrutiyet sonrası dönemde incelediğimiz fıkıh usûlü ve fıkıh tarihi ile ilgili telifatı fıkıh tarihine yaklaşımları itibarıyla üç grupta sınıflandırabiliriz:

1. Klasik usûl-i fıkıh eserlerini örnek alan ya da onlardan hareketle yazılan fıkıh usûlü ders kitaplarında fıkıh ya da usûl-i fıkıh tarihine ilişkin müstakil bir bölüm bulunmamaktadır. Ahmed Hamdi'nin *Türkçe Muhtasar Usul-i Fıkıh*, Mahmud Esad'ın *Telhis-i Usul-i Fıkıh*, Ali Haydar'ın *Usul-i Fıkıh Dersleri* başlıklı kitapları ve Manastırlı'nın,⁷⁵ İzmirli'nin⁷⁶ ve Seyyid Bey'in⁷⁷ eserleri bu kategoride yer alır.
2. Daha çok, II. Meşrutiyet sonrasında yazılan bazı usûl kitaplarında fıkıh ve usûl-i fıkıhla ilgili tarihî malumata, literatüre, mezheblere değinen, ancak bunu yaparken, tarihî malumatı yorumsuz aktaran bir yaklaşım söz konusudur. Bu yaklaşımda; tarihî malumatın, usûl-i fıkıhın tanımlanmasında bir değerlendirme kıstası olarak kullanılması söz konusu değildir. İzmirli'nin *Usûl-i Fıkıh Dersleri* (1328) ve *İlm-i Hilâf* isimli eserleri ile Seyyid Bey'in *Medhal*'i bunlar arasındadır. Ayrıca, Mehmed Kamil'in Medresetü'l-Mütehassısın'deki fıkıh tarihi dersine ait takrirlerinden oluşan kitabı *Tarih-i İlm-i Fıkıh* [I]-[III]) da bu çerçevede değerlendirilebilir.
3. Fıkıh tarihini, günün gerektirdiğine inanılan yeni bir ictihad hareketi için referans olarak görme eğilimindeki üçüncü yaklaşım, tarihî malumatı yeni bir tasnif ve dönemlendirme içinde sunan ve muhtevadan çok bu dönemlere atfedilen özellikleri ön plana çıkartan bir tavır sergilemektedir. Burada; artık tarihin, tarihî malzemenin halihazıra taşınması, güncel iddialar ve istekler için müsbet ya da menfi örnek olarak kullanılması söz konusudur. Yani tarih, geçmişin bilgisi için değil, bugünün şekillendirilmesi için bir kaynak olarak ele alınmaktadır. Halim Sabit'in ictihad yazıları ile yine kendisinin ve Gökalp'in ictimâî usûl-i fıkıh konusu etrafında kaleme aldıkları metinler bunun en tipik ve kapsamlı örnekleridir. Keza Seyyid Bey'in *Tarih-i Fıkıh Dersleri* isimli kitabı, böyle bir dönemlendirme ve değer atfetme gayretini içermektedir. Ayrıca teceddüd ve ictihad konularını işleyen günlük kaygılarla kaleme alınmış pek çok makalede, bu yaklaşımın etkisinde yapılmış mevziî değerlendirmeler görülmektedir.

75 Manastırlı İsmail Hakkı, *Usul-i Fıkıh* (Dördüncü sınıfa mahsustur), İstanbul: Hüseyin Bey Matbaası, 1328.

76 İsmail Hakkı [İzmirli], *Usul-i Fıkıh Dersleri*, (Dördüncü sene), nâşiri: Hacı Mehmed Tahir ve Ahmed Tal'at, Dersaadet: Matbaa-i Hukukiye, 1329.

77 Seyyid Bey, *Usul-i Fıkıh Dersleri* [I]; a.mlf., *Usul-i Fıkıh Dersleri* [III].

History of Fiqh: A New Frame of Reference for Modern Interpretations in the Ottoman Legal Thought

Sami ERDEM

Abstract

This article examines the debates over the Islamic law in the Ottoman land after the 1908 revolution, focusing on the introduction of the “history of *fiqh*” into educational curricula and its reformulation as the new framework for modern(ist) interpretations of *ictihad*. In this context, I analyze the impact of its introduction into higher education on the emergence of a new literature on this new discipline as well as those texts on the history of *fiqh*, and discuss different views on the periodization of it, which gives valuable clues in terms of the way in which *fiqh* and its history were understood at the time. I also compare the first texts in the Ottoman land with those in other parts of the Muslim world.

I classify different approaches to the history of *fiqh* in the post- Meşrutiyet era Ottoman thought into three groups: (i) there is no separate section on the history of *fiqh* or of *usul al-fiqh* in those textbooks that follow classical works on *usul al-fiqh*. (ii) Some books give historical information on *fiqh* and *usul al-fiqh*, and touch upon *madhabs* and the *fiqh* literature, but they do it without interpreting the historical information. (iii) A new approach that sees the history of *fiqh* as a much needed framework for new interpretations (*ictihad*) presents the historical information with a new periodization emphasizing some characteristics that they attribute to them, rather than the content of this information.

Keywords: History of *fiqh*, the Ottoman law, New *ictihad*, Islamic law, *Fiqh* education

Fıkıh Tarihi: Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Modern Yorumlar İçin Yeni Bir Referans Çerçevesi

Sami ERDEM

Özet

Bu yazı, 1908 devriminin ardından Osmanlı muhitinde İslam hukuku etrafında odaklanan tartışmalarda “fıkıh tarihi”nin yeni bir disiplin olarak eğitim müfredatında yer alması ve aynı dönemde yoğunlaşan yeni *ictihad* yorumlarında bir referans çerçevesi olarak yeniden formüle edilmesini konu edinmektedir. Bu çerçevede, fıkıh tarihinin bir ders olarak yükseköğretim programına konulmasının bu yeni disiplini kitap düzeyinde ele alan bir telifatın oluşumundaki rolü, fıkıh tarihi üzerine yazılmış metinler ve fıkıh tarihinin bu dönemdeki algılanış biçimi konusunda önemli ipuçları taşıyan fıkıh tarihi dönemlendirmesi ile ilgili farklı görüşler incelenmiştir. Ayrıca, bu alandaki teli-

fatta Osmanlı ve diğer İslam coğrafyalarındaki eşzamanlı ilk metinler arasındaki geçişlere de işaret edilmiştir.

Konuyla ilgili müstakil metinlerden hareketle yapılan bu çalışma, Meşrutiyet dönemi Osmanlı düşüncesinde, fıkıh tarihi disiplinine farklı yaklaşımları üç grupta tasnif etmektedir: 1. Klasik usûl-i fıkıh eserlerini örnek alan ya da onlardan hareketle yazılan fıkıh usûlü ders kitaplarında fıkıh ya da usûl-i fıkıh tarihine ilişkin müstakil bir bölüm bulunmamaktadır. 2. II. Meşrutiyet sonrasında yazılan bazı usûl kitaplarında fıkıh ve usûl-i fıkıhla ilgili tarihî malumata, literatüre, mezheblere değinen, ancak bunu yaparken, tarihî malumatı yorumsuz aktaran bir yaklaşım söz konusudur. 3. Fıkıh tarihini, ihtiyaç duyulan yeni ictihadlar için referans olarak görme eğilimindeki üçüncü yaklaşım, tarihî malumatı yeni bir tasnif ve dönemeleme içinde sunan ve muhtevadan çok bu dönemlere atfedilen özellikleri ön plana çıkartan bir özellik sergilemektedir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh tarihi, Osmanlı Hukuku, Yeni İctihad, İslam Hukuku, Fıkıh Eğitimi

